

İBNÜ'L-HÜMÂM'A GÖRE YARATILMIŞLIK VE EBEDİYET BAĞLAMINDA CENNET VE CEHENNEM

Yrd. Doç. Dr. Emrullah Fatış

Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

temelislam@gmail.com

Özet

Bu makalede, Mâtürîdî kelâmcısı ve Hanefî fıkıh bilgini olan Kemâleddin İbnü'l-Hümâm'ın cennet ve cehennemin ebediyeti ve yaratılmışlığı konusundaki görüşleri anlatılmaktadır. Cennet ve cehennemin şu anda yaratılıp yaratılmadığı, cennet ve cehennemin ebedi olup olmadığı, Müslümanların ve kâfirlerin cennet ve cehennemde ebedi kalıp kalmamasının Allah'ın iradesiyle ilişkisi ve akli imkân üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Hümâm; cennet ve cehennem; Allah'ın iradesi; cennet ve cehennemin ebediyeti.

Abstract:

Heaven And Hell According To İbnü'l-Hümâm, In The Context Of Eternity And Cereation

In this article, Mâtürîdî theolog and Hanafi fiqh scholar, al-Kemaledin Ibn al-Hümâm's opinions on creation and the eternity of heaven and hell have been described. This study includes the following topics: Whether Heaven and Hell, currently created and not created; Whether Heaven and Hell the eternal. In this article, it has been focused on relationship between the will of God and mental possibilities that Muslims and infidels will remain forever in heaven or hell.

Key Words: Ibn al-Humam; Heaven and Hell; the will of God; eternity of heaven and hell.

Giriş

Cennet ve cehennemin, yaratılmışlığı ve ebediyeti konusu, kelâm bilginleri arasında farklı bakış açılarıyla ele alınmakta, değerlendirilmekte, bu değerlendirmeler zaman zaman Kur'an'ın verileriyle çelişecek düzeyde içerik taşımaktadır. Cennet ve cehennemin halen yaratılmış olduğunu ve ebedi olduğunu savunan kelâm bilginleri bulunduğu gibi bu görüşlerin aksini savunanlar da vardır. Cennet ve cehennem ödül ve ceza yeri olmasına rağmen ödülü hak edene ceza, cezayı hak edene ödülü Allah'ın iradesi bağlamında layık gören kelâmcılar da vardır. Bu problemlerin çözümünde, değerlendirilmesinde ilim dünyasına ışık tutması açısından, İbnü'l-Hümâm'ın bu alandaki görüşlerinin büyüteç altına alınmasını gerekli görüyorum. Cennet ve cehennemin yaratılmışlığı ve ebediyeti konusunun daha iyi anlaşılması için temel referanslarımız, İbnü'l-

Hümâm'ın eserleri, konuya ilişkin Kur'an ayetleri ve hadisler ile klasik ve modern dönem kaynaklar olacaktır. İbnü'l-Hümâm kendisi Mâtürîdî kelâmcısı olmasına rağmen, inceleme alanımızı teşkil eden konumuzun bazı bölümlerinde Eş'arîler'in etkisinde kaldığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle Eş'arîler'in görüşlerinden de kesitler verilerek konu pekiştirilecektir.

İbnü'l-Hümâm'ın yaşadığı ortamın ilmî seviyesi hakkında da kısa bilgi vererek konuya girmenin daha yararlı olacağını düşünüyorum.

1. Hayatı

Çok köklü bir ilmi birikime sahip, iyi bir eğitimden geçmiş olan İbnü'l-Hümâm Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî (ö. 861/1457) aslen Sivaslıdır. Babasının kadılık mesleği nedeniyle Mısır'da yaşamış, on yaşına kadar babasının himayesinde, onun ölümünden sonra da ninesinin himayesinde öğrenim görmüştür. Tahsil yapmak için Kahire, Halep gibi önemli ilim merkezlerine de gitmiştir. İbnü'l-Hümâm zeki, ileri görüşlü bir bilgin olup ilahiyat alanında kırk büyük âlimden öğrenim görmüş nadir şahsiyetlerdendir.¹

İlk dönemlerde fetva ile uğraşan İbnü'l-Hümâm, daha sonraları Mansûriye ve Eşrefiye, Kubbetüssalih, Şeyhûniye gibi önemli Medreselerde Fıkıh dersi verecek düzeye ulaşmış hatta Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Mâlikî mezheplerinden ileri gelen bilginlere de hocalık yapmıştır. İbnü'l-Hümâm, delile dayalı akıl yürütmenin yapılabileceği alanlarda taklitten kaçarak aklın hükümlerine göre yorumlar yapmaya önem vermiştir.²

İbnü'l-Hümâm, hayatının son dönemlerinde medrese hocalığını bırakarak Harameyn-i Şerifeyn'de itikâfa çekilmiş, defalarca da hacca gitmiştir. Şu anda mezarı Mısır'da Karâfe denilen mevkide İbn-i Atâullah el-İskenderî Türbesi içindedir.³

İbnü'l-Hümâm'ın günümüze kadar irili ufaklı birçok eseri ulaşmış⁴ olup bunlardan Kelâm ilmine dair *Müsâyere fi Akâidi'l-Münciye fi'l-Âhire'si*,⁵ Ehl-i sünnet inancına

¹ Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-Behiyye*, Kâhire 1324, 180; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, Şam 1380/1961, X, 264; Nafiz Rıdvan-Uzun Çarşılı, İ. Hakkı, *Sivas Şehri*, İstanbul 1928, 77-92; Yaşar Yücel, *Timur'un Ortadoğu, Anadolu Seferleri ve Sonuçları*, Ankara 1989, , 6; Serkis, Yusuf İlyas, *Mu'cemü'l Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba*, Mısır 1928, I, 278-279; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, 1.baskı, Mısır 1922, 70; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerât*, Beyrut ts, VII, 298; Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâlî*, Kâhire 1348, II, 201; Ziriklî, VII, 134; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lamî*, VIII, 127-132, Beyrut ts; Taşköprizâde, *Mevzûâtü'l-Ulûm*, İst. 1313, I, 732-733.

² Leknevî, 180; Taşköprizâde, I, 732-733; .Kehhâle, X, 264.

³ Sehâvî, VIII, 131; Taşköprizâde, I, 732-733.

kaynaklık eden önemli bir eserdir. İbnü'l-Hümâm, İmâm-ı Gazzâlî'nin akaid hakkındaki er-Risâletü'l-Kudsiye'sini kendi dönemindeki geleneklere uygun olarak şerh etmeye başlamış, fakat onun ilmi düzeyi eserini şerh eseri olmaktan çıkarmış, müstakil bir kitap formatına büründürmüştür. O, bu esere *el-Müsâyere fî Akâidi'l-Münciye fî'l-Âhire* adını vermiştir. Müsâyere'nin birçok haşiye ve şerhleri vardır.⁶ İbnü'l-Hümâm'ın günümüze kadar irili ufaklı birçok eseri ulaşmış⁷ olup bunlardan kelâma dair *Müsâyere fî Akâidi'l-Münciye fî'l-Âhire'si*⁸ fıkıh usulüne dair *Tahrir'i*⁹ dışındaki diğer eserleri ya şerh ya da küçük risaleler halindeki eserlerdir. Şerh tipi eserleri arasında *Fethu'l-kadîr*¹⁰ isimi eseri meşhurdur. Bu eser Burhâneddin el-Mergînânî'nin (ö. 593/1197) el-Hidâye adlı kitabının şerhidir.¹¹

İbnü'l-Hümâm'ın cennet ve cehennem yaratılmışlığı ve ebediyeti konusundaki görüşlerine geçmeden önce bu problemin Kur'an'da anlaşılma biçimi ile kelâmcıların konu ile ilgili görüşlerine kısaca göz atmanın faydalı olacağı kanaatindeyim.

2. Kur'an'da Cennet Ve Cehennem Yaratılmışlığı:

Kur'an'da cennet ve cehennem yaratılmış olduğuna işaret eden ayetler vardır. Bu ayetleri aşağıdaki şekilde özetleyebiliriz:

Cennet takva sahipleri ve müminler için hazırlanmıştır,¹² cehennem kâfirler için hazırlanmıştır."¹³

Bu ayetlerden hareketle cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olduğuna hükmedebiliriz. Ehl-i sünnet bilginleri de cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olduğunda ittifak etmiştir.

⁴ Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; Kehhâle, X, 264; Taşkoprizâde, I, 732-733; Brockelmann, *Supp.* Leiden 1938, II, 92; Brockelmann, *GAL*, Leiden 1949, II, 99; Ahmet Özel, 125; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, 201; Süyûtî, 71; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. ts, I, 351.

⁵ Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; .Kehhâle, X, 264.

⁶ Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; .Kehhâle, X, 264; Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, İst. 1979, 7-8; M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî Ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İst. 1992, 42-46.

⁷ Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; Kehhâle, X, 264; Taşkoprizâde, I, 732-733; Brockelmann, *Supp.* Leiden 1938, II, 92; Brockelmann, *GAL*, Leiden 1949, II, 99; Ahmet Özel, 125; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetü'l-Ârifîn*, II, 201; Süyûtî, 71; Bursalı Mehmet Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İst. ts, I, 351.

⁸ Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; .Kehhâle, X, 264.

⁹ Bkz. Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733.

¹⁰ Bkz. Leknevî, 180; Taşkoprizâde, I, 732-733; Kehhâle, X, 264.

¹¹ Bkz. Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, 97, 122.

¹² Al-i İmran, 3/131; Al-i İmran, 3/133; Hadid, 57/21.

¹³ Bakara, 2/24.

2.1. Kur'an'da Cennet Ve Cehennemin Ebediyeti

Kur'an'da cennet ve cehennemin ebediyetine işaret eden birçok ayet vardır. Bu ayetlerde, iman edip faziletli ameller işleyenlerin¹⁴ bu dünyada dürüst bir hayat sürenlerin¹⁵ cennette ebedi kalacakları¹⁶ bildirilmektedir. Yine vaad edilen cennetin yemişlerinin, gölgeliklerinin sürekli olduğunu¹⁷ bildiren ayetlerle, meleklerin cennet ehline orada ebedi kalma müjdesi vereceklerini¹⁸ bildiren ayetler cennetin ebediyetine işaret etmektedir.

Allah'a ortak koşanların cezasının affedilmeyeceği,¹⁹ onlara cennetin haram kılınacağı,²⁰ ebedî kalmak üzere cehennem ateşine atılacakları,²¹ tartıları hafif gelenlerin cehennemde de ebedî kalmaları²² gibi ayetler cehennemin ebediyetine işaret etmektedir.

Yukarıda görüldüğü gibi, cennet ve cehennemin her ikisi de ebedidir. Kitap ve Sünnette bu alanda birçok delil vardır. Sünnette de cennet ve cehennem ahalisine ölümün olmayacağı ve orada ebedi kalacakları yönünde deliller mevcuttur.²³

2.2. Kur'an'da Kâfirlerin Cehennemde Müminlerin de Cennette Ebedi Kalışı:

Kur'an'da kâfirlerin cehennemde ebedi kalacağı şöyle açıklanmaktadır: "Şüphesiz Allah, kâfirlere lânet etmiş ve onlara alevli bir ateş hazırlamıştır. Onlar, orada ebedî olarak kalacaklardır. Hiçbir dost, hiçbir yardımcı bulamayacaklardır."²⁴ Bu ayette Yüce Allah inkârcılara lanetini bildirmekte onları içinde geçici olarak değil ebedi kalacakları cehennemle tehdit etmektedir. Kur'an'ın diğer ayetlerinde de kâfirlerin cehennemde ebedi kalacağı yönünde vurgu yapılmaktadır.²⁵ Onlara mal ve evlatları da fayda veremeyecek,²⁶ cehennemden kaçıp kurtulmayı da başaramayacaklardır.²⁷

¹⁴ Nisa, 4/57; ayrıca bkz. Furkan, 25/15, 75-76; A'raf, 7/42; Bakara, 2/25; Kehf, 18/107-108.

¹⁵ Hicr, 15/48.

¹⁶ Nisa, 4/57; Furkan, 25/15, 75-76; A'raf, 7/42; Bakara, 2/25; Kehf, 18/107-108; Hicr, 15/48.

¹⁷ Ra'd, 13/35.

¹⁸ Zümer, 39/73.

¹⁹ Nisa, 4/48.

²⁰ Maide, 5/72.

²¹ Beyyine, 98/6; Nahl, 16/29; Zümer, 39/72; Mümin, 40/76.

²² Mü'minûn, 23/103.

²³ Buhârî, Rikak 50, 51; Müslim, Cennet 43, (2850).

²⁴ Ahzab, 33/64-65; ayrıca bkz. Cin, 72/23; Zümer, 39/72; Teğâbun, 64/10.

²⁵ Bakara, 2/39, 81; Nisa, 4/140; Enfâl, 8/36; Ra'd, 13/5; Zuhuruf, 43/74.

²⁶ Al-i İmran, 3/116; Mücadele, 58/17.

²⁷ Hac, 22/22.

Müminlerin cennette ebedi kalacakları da Kur'an'da şu ifadelerle dile getirilmektedir:

“Orada, ilk ölümden (dünyadaki ölümden) başka ölüm tatmazlar. Allah onları cehennem azabından korumuştur.”²⁸

İman edip salih amellerde bulunanlara müjde ver. Şüphe yok ki onlar için altından ırmaklar akan cennetler vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.²⁹

Cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olduğunu kabul eden İslâm âlimleri bulunduğu gibi yaratılmadığı tezini savunan kelâm bilginleri de vardır. İbnü'l-Hümâm'ın görüşlerine geçmeden önce cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olduğunu kabul edenlerle etmeyenleri de kısaca tanıtalım.

3. Kelâmcılara Göre Yaratılmışlığı Kabul Edenler Ve Reddedenler

3.1. Yaratılmışlığı Kabul Edenler:

Ebû Hanîfe'ye göre, cennet cehennem şu anda yaratılmıştır.³⁰ Allah Müslümanlar için cenneti³¹ kâfirler için de cehennemi hazırlamıştır³² anlamındaki ayetler cennet ve cehennem şu anda yaratıldığına delildir.³³ Yüce Allah'ın her şeyin yaratıcısıdır,³⁴ o her şeyi bir ölçüyle yaratmıştır³⁵ tarzındaki ayetler cennet ve cehennem de yaratılmışlığını ifade eder.³⁶

Eş'arî'ye göre, cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır, Ehl-i sünnet düşüncesini kabul edenler bu görüştedir.³⁷ Her ne kadar Eş'arî yaratılmışlığı kabul edenlerin Ehl-

²⁸ Duhan, 44/56. Kelâm bilgini ve müfessir Ebû Mansûr Mâtürîdî, bu ayetin yorumuyla ilgili olarak “cennetin ölüm yurdu olmadığını oradakilerin hiç-bir şekilde ölümü tatmayacaklarını ve orada ebedi kalacaklarını” ifade eden görüşlere yer vermektedir. Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed, **Te'vilâtü Ehli's-Sünne** (thk. Fatma Yusuf el-Haymi), Menşuratü Mervan Rıdvan Daûbûl, 1.baskı, Beyrut 2004, IV, 466.

²⁹ Bakara, 2/25.

³⁰ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **el-Fıkhü'l-Ekber**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık, İstanbul 1981, 62.

³¹ Şuara, 26/90.

³² Bakara, 2/24.

³³ Ebû Hanîfe, **Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber**, Şerh: Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Hanefi es-Semerkandi, Katar ts, 42, 81, 159.

³⁴ Zümer, 39/62.

³⁵ Kamer, 54/49.

³⁶ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **el-Fıkhü'l-Ebsad**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık, İstanbul 1981, 52.

³⁷ Ebü'l-Hasan Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1990, II, 168.

i sünnet olduğunu söylese de bu mezhepte olmayanların da yaratılmışlığı kabul ettiği yönünde bilgiler vardır. Buna Yezidileri³⁸ ve Mutezile Mezhebi'nin 13. Fırkasından sayılan Hadebiyye fırkasını örnek verebiliriz.³⁹

Ebu'l-Berekât en-Neseffî'ye (ö.710/1310) göre, cennet ve cehennem şu anda yaratıldığı kanaatindedir. Ona göre, hem kâfirler için hazırlanmış bulunan o ateşten korunun!⁴⁰ Öyle bir cennet ki eni göklerle yerin eni gibi olup, Allah'a ve resullerine iman edenler için hazırlanmıştır.⁴¹ Ona göre bu ayetler cennet ve cehennem şu anda yaratıldığına delildir.⁴²

Mâtürîdî Kelâm âlimlerinden Nureddin es-Sâbunî'ye göre (ö.580/1184), cennet ve cehennem şu anda yaratılmıştır, cennet takva sahipleri için hazırlandı, cehennem de kâfirler için hazırlandı, ikisinin sakinleri orada ebediyen kalacaktır⁴³ ayetleri bu tezin kanıtıdır.

3.2. Yaratılmışlığı Reddedenler

Cehmiye ve Mutezile mezhebinden bazı fırkalara göre, cennet ve cehennem şu anda yaratılmamıştır. Çünkü Allah cennetliklerle cehennemlikler ikiye ayrıldıkları za-

³⁸ Metin Bozan, "Yezidilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Grafiker yayınları, 2.baskı, Ankara 2012, 467-468.

³⁹ Adudüddin el-Îcî'nin tasnifine göre Hadebiyye Mezhebi, Mutezile Mezhebi'nin 13. Fırkasından sayılmaktadır. Îcî, Adudüddin, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr, **el-Mevakıf fi İlmi'l-Kelâm**, Alemü'l-Kütüb, Beyrut t, 417; Seyyid Şerif Cürcanî'nin verdiği ek bilgiye göre Hadebiyye mezhebinin kurucusu Fazl el-Hadebî'nin tenasüh görüşü diğer tenasüh inançlarından farklı bir biçimde şöyle anlatılmaktadır:

Allah bütün canlıları başka bir dünyada akıl ve baliğ olarak yaratmış, onları kendi varlığını anlayacak düzeyde bilgilendirmiş, onlara nimetler vermiş, nimetlerine karşı da şükürle mükellef tutmuştur. Fakat bu canlılardan bir kısmı itaat ederek cenneti hak etmiş orada bırakılmış, bir kısmı da isyan ederek cehennemi hak etmiş orada bırakılmıştır. Bu canlılardan bir kısmı da farklı boyutlarda günahlar işlemiştir. Allah günahkâr canlıları dünyaya göndermiş, bunları günahlarının azlığına veya çokluğuna göre canlı türüne dönüştürmüştür. Bunlardan bir kısmını insan yapmış, onların güzellik ve çirkinliklerini de günahları oranında belirlemiştir, bir kısmını da hayvan yapmıştır. Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, Ali b. Muhammed, **Şerhu'l-Mevâkıf ve maahu Haşiyete's-Siyalkuti ve'l-Halebi ala şerhi'l-mevakıf**, thk. Mahmud Ömer Dimyati, Beyrut 1998, VIII, 414-415; Krş. Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed, **el-Fark Beyne'l-Fırak**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut ts, 274-275.

⁴⁰ Al-i İmran, 3/131.

⁴¹ Hadid, 57/21.

⁴² Ebu'l-Berekât en-Neseffî, **el-İtimad fi'l-İtikad**, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, Kahire 2011, 449.

⁴³ Nureddin es-Sâbunî, **Mâturidiyye Akaidi**, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1991, 178; Nureddin es-Sâbunî, **Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye**, thk. Fethullah Huleyf, Mısır 1969, , 159.

manda onları yaratmaktan aciz değildir.⁴⁴ Bazı Hariciler de cennet ve cehennem in şu anda yaratılmadığı görüşündedirler.⁴⁵

4. Kelâmcıların Cennet Ve Cehennem in Ebediyeti Konusundaki Görüş-leri:

Cennet ve cehennem in ebediyeti konusundaki üç farklı görüş ileri sürülmüştür. Bunları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz.⁴⁶

1-Cennet ve cehennem ebedi değil fanidir. Çünkü onlar sonradan olmuştur, her sonradan olan fanidir.

2-Cennet ve cehennem sürekli bakidir, ebediyen yok olmaz.

3-Cennet baki, cehennem fanidir.

Yukarıdaki birinci görüşün sağlam bir dayanağı yoktur. Bu görüşü, sahabe, tâbiîn ve Ehl-i sünnetten hiç kimse doğru bulmamıştır.⁴⁷ Cennet ve cehennem in ebedi olmadığı yönündeki görüşü Cehmiye mezhebi savunmakta olup Eb'l-Hasan Eş'arî bu görüşü eleştirerek şöyle demektedir:

Ehl-i İslâm'ın ittifakına göre, cennet ve cehennem in sonu yoktur. Bu ikisi baki kalmaya devam edecektir. Aynı şekilde cennetlikler cennette nimetlenmeye, cehennem-likler de cehennemde azap görmeye sürekli olarak devam edecektir. Bunun bir sonu yoktur. Allah'ın malumat ve makduratı için de bir son nokta ve sınır mevcut değildir.⁴⁸

İkinci görüşü destekleyenlere göre, cennet ve cehennem in ebediyeti ile ilgili ka-buller kitap⁴⁹ ve snnetin⁵⁰ açık hükümleri ile doğrulanmaktadır.

nc görüşü destekleyenlere göre, cennetin ebediyeti ile ilgili inanç, kitap ve sünnete uygundur.⁵¹ Cehennem in fani oluşu konusu da kitap ve sünnete muhaliftir.⁵²

⁴⁴ Eb Hanîfe, *şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber*, 42.

⁴⁵ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Faslfi'l-Milel ve'l-ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut t, IV, 141.

⁴⁶ İbn-i Kayyim el-Cevziyye, *Hadi'l-Ervah İla Biladil-Efrah*, Tahkik Zaid b. Ahmed Nşeyri, Daru Aleml'l-Fevaid, Mekke ts, I, 723.

⁴⁷ Muhammed Ali Ebu'l-Abbas, *Nisau Ehl'i'l-Cennet*, Kahire ts, 76-77.

⁴⁸ Eb'l-Hasan Eş'arî, *Makalatu'l-İslamiyyin*, I, 244.

⁴⁹ Bkz. Cennetin ebediyeti: Zümer, 39/73; el-Bakara, 2/25; Ra'd, 13/35; Hud, 11/108; Hicr, 15/48; Nisa, 4/57; Bkz. Cehennem in ebediyeti: Nisa, 4/48; Maide, 5/72; Beyyine, 98/6, 8; Nahl, 16/29; Zümer, 39/72; Mümin, 40/76; Müminun, 23/103.

⁵⁰ Buhârî, Rikak 50, 51; Müslim, Cennet 43, (2850).

⁵¹ Muhammed Ali Ebu'l-Abbas, 77-79.

⁵² Bkz. Nisa, 4/48; Maide, 5/72; Beyyine, 98/6; Nahl, 16/29; Zümer, 39/72; Mümin, 40/76; Müminun, 23/103; Buhârî, Rikak 50, 51; Müslim, Cennet 43, (2850).

İbnü'l-Hümâm'ın görüşlerine geçmeden önce cennet ve cehennemin ebediyetini kabul edenlerle etmeyenleri de kısaca tanıtalım.

5. Kelâmcılara Göre Ebediyeti Kabul Edenler Ve Reddedenler

5.1. Ebediyeti Kabul Edenler

Ebû Hanîfe'ye göre, Cennet cehennem ebediyen devam edecektir. Allah'ın cezası da sevabı da ebedidir.⁵³ Hem cennet ve cehennem hem de ikisinin içindekiler devamlıdır.⁵⁴ Cennet ehli cennette, cehennem ehli cehennemde ebedi kalacaklardır. Cennet ehlinin cennette ebedi kalacağına, "İman edip salih ameller işleyenler ise cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır"⁵⁵ ayeti delildir.⁵⁶ Cehennem ehlinin cehennemde ebedi kalacağına da "İnkâr edenler ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte bunlar cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalacaklardır"⁵⁷ ayeti delildir.⁵⁸ Cennet ve cehennemin ebedi olmadığını iddia eden kişiler vardır. Onlar bu tür iddialarından dolayı cehennemde ebedi kalacaklardır diyen Ebû Hanîfe, cennet nimetlerinin devamlı olduğunu bildiren ayetten⁵⁹ hareketle de cennetin devamlılığına işaret eder.⁶⁰

Ebû Hanîfe'nin görüşlerini sistemleştiren Ebû Manûr Mâtürîdî de cennet ve cehennemin fani olduğunu savunan Cehmiye'yi eleştirerek cennet ve cehennemin baki olduğunu aşağıdaki ayetle delillendirir:

"İnkâr edenler ve ayetlerimizi yalanlayanlara gelince, işte bunlar cehennemliktir. Onlar orada ebedî kalacaklardır."⁶¹

Eş'arî'ye göre, cennet ve cehennem ebedidir,⁶² müminlerin cehennemde kâfirlerin de cennette ebedi kalması aklen mümkündür, Allah'ın böyle bir tercihte bulunması

⁵³ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **el-Fıkhü'l-Ekber**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık İstanbul 1981, 62.

⁵⁴ Ebû Hanîfe, **Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber**, 42, 81, 159.

⁵⁵ Bakara, 2/82.

⁵⁶ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **Vasiyyetü'l-İmam Ebi Hanife**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık, İstanbul 1981, 75.

⁵⁷ Bakara, 2/39.

⁵⁸ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **Vasiyyetü'l-İmam Ebi Hanife**, 75; Ebû Hanîfe, **Şerhu'l-Fıkhü'l-Ekber**, 91-92.

⁵⁹ Vakıa, 56/33.

⁶⁰ Ebû Hanîfe, Nu'man b. Sabit, **el-Fıkhü'l-Ebsad**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık, İstanbul 1981, 52.

⁶¹ Bakara, 2/39; Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed İbn Muhammed (ö.333/945), **Te'vilâtü Ehli's-Sünne** (thk. Fatma Yusuf el-Haymi), Menşuratü Mervan Rıdvan Daûbü'l, 1.baskı, Beyrut 2004, I, 45.

⁶² Ebü'l-Hasan Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, I, 244.

sefeh sayılmaz.⁶³ Bu duruma göre Eş'arî cennet ve cehennem ebedi olduğunu kabul etmekte fakat Allah'ın adaletsizliğe güç yetirip yetirmemesi noktasında problemler görülmektedir. Eş'arî'ye göre, Allah adaletsizliğe ve yalana güç yetirebilir fakat bunları yapmaz. Eş'arî'nin bu hatalı yorumlarına benzer görüşler Mutezilenin yorumları arasında da vardır. İbnü'l-Hümâm, bu tür anlayışların Mutezile Mezhebinde de varlığına aşağıdaki yorumlarıyla işaret etmektedir:

“Mutezile Mezhebi, Yüce Allah'ın gücü, zulme, yalana, sefehe yetebilir fakat Allah bunları yapmaz kanaatine sahiptir. Aslında Mutezile'nin bu görüşü Eş'arîlerin görüşü ile uyum halindedir.”⁶⁴

İbnü'l-Hümâm'ın, Mutezile ve Eş'arîler'i uzlaştırma noktasında yukarıda aktardığı görüş, Mutezilenin çoğunluğuna ait bir görüş olup onların tamamını kapsayan bir görüş değildir. Bu yönüyle İbnü'l-Hümâm'ın çıkardığı netice yanlıştır. Çünkü Mutezile içerisinde Câhız ve Nazzâm gibi Allah kötülüğe kadir değildir diyenler vardır.⁶⁵ Lakin onların çoğunluğu Allah sefehe güç yetirebilir fakat bu gücü sefeh işlemede kullanmaz derler ve Allah'ın kötülük yapmasını sefeh, adaletsiz ve hikmet dışı bir fiil olarak görürler.⁶⁶ Oysa Eş'arîler Allah hikmete aykırı iş yapmamıştır, fakat yapması caizdir, çünkü onun mülkünde dilediğini yapma hakkı vardır, derler. Maturidi kelimelerinden çoğu Yüce Allah için sefehin caiz olmadığı kanaatindeyler. Buna birkaç örnek verelim:

Müteahhirîn dönemi Mâtürîdî âlimlerinden Ebu'l-Berekât en-Nesefî (ö.710/1310) el-Umde isimli eserinde müminlerin cehennemde, kâfirlerin de cennette ebedi kalmasını akıl da onaylamaz nakil de onaylamaz diyerek, bunun aklen mümkün olduğunu söyleyen Eş'arîleri eleştirir. Yine Ebu'l-Berekât en-Nesefî, kâfirlerin cezalandırılmalarını Yüce

⁶³ İbnü'l-Hümâm, *el-Müsayere fi İlmi'l-Kelâm*, 1.baskı, el-Mektebetü'l-Mahmudiyye et-Ticariyye, Mısır 1929, 114; Kemal b. Ebi Şerif, *Kitabu'l-Müsâmere*, İstanbul 1979, 176; Nureddin es-Sâbunî, *Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye*, thk. Fethullah Huleyf, Mısır 1969, 145.

⁶⁴ İbnü'l-Hümâm, 115; İbn Ebû Şerîf Kemaleddin, 180.

⁶⁵ Kadı Abdulcebâr, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, nşr. Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire 1988, 313; *el-Muğnî*, thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kâhire 1962, VI/I, 127; *el-Muhît bi't-Teklîf*, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, Kâhire 1965, 244-245; Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid fi Tashîhi'l-Akâid*, thk. Alber Nasri Nâder, nşr. Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1986, 92; İcî, Adudüddin, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî, *el-Mevakif fi İlmi'l-Kelâm*, Alemü'l-Kütüb, Beyrut ts, 416; Hulusi Arslan, *Kelâmî Açdan Şia-Mutezile İlişkisi* (Şerif Murtazâ örneği), Malatya 2007, 98.

⁶⁶ Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, *Kitâbu'l-Kalâid fi Tashîhi'l-Akâid*, thk. Alber Nasri Nâder, nşr. Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1986, 92; Kâdî 'Abdulcebâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebâr b. Ahmed b. Abdilcebâr el-Hemedânî, *el-Muğnî*, VI/I, 128; Hulusi Arslan, *Kelâmî Açdan Şia-Mutezile İlişkisi* (Şerif Murtazâ örneği), Malatya 2007, 98.

Allah'ın adalet ve hikmetinin gereği olarak görür.⁶⁷ Kâfirlerin cennete girip giremeyeceği probleminin çözümü Yüce Allah'ın kâfirleri affedip affetmemesine bağlıdır. Yüce Allah'ın kâfirleri affetmeyeceği ayetlerle sabit olduğuna göre, kâfirlerin cennete girmesine nakli deliller izin vermemektedir. Bu yüzden olmalı ki Ebu'l-Berekât en-Neseî, kâfirlerin cennete girmesi hem naklen hem de aklen mümkün değildir demektedir.

Kâfirlerin cennette, Müslümanların da cehennemde ebediyen kalmasına Allah'ın güç yetirebileceği yönündeki görüşe Neseî katılmaz. Ona göre, Yüce Allah'ın gücü, zulme, yalana, sefehe yetebilir şeklindeki bir düşünce saçma olup Allah hakkında bu tür varsayımlar aklen imkânsızdır (muhaldir). Çünkü muhal Allah'ın kudretine dâhil değildir.⁶⁸

Mâtürîdî Kelâm âlimlerinden Nureddin es-Sâbunî, müminlerin cennette kâfirlerin de cehennemde ebediyen kalacağı kanaatinde değildir.⁶⁹ Yüce Allah, adalet ve hikmetle vasıflandırılabilir fakat cevr ve sefehle vasıflandırılmaktan münezzehtir. Mâtürîdî'nin tanımına göre hikmet, Allah'ın övgüyle sonuçlanan işler yapmasıdır, sefeh de yergiyle sonuçlanan işler yapmasıdır.⁷⁰ es-Sâbunî'ye göre, Zülüm, sefeh ve yalan Yüce Allah'ın gücüne dâhil edilemez. Allah'ı bu tür sıfatlarla vasıflandırmak muhaldir (akli imkânsız). Çünkü Yüce Allah'ın adalet sıfatı taşımasına rağmen onun adaletsizlikle vasıflandırılması iki zıddın bir araya getirilmesidir ki bu da muhaldir. Adalet sıfatı Yüce Allah için vacip olan bir sıfattır, onda bu sıfatın yokluğu aklen imkânsızdır.⁷¹ Bu duruma göre es-Sâbunî, kâfirlerin cennette alınarak orada ebediyen bırakılmasını Yüce Allah'ın adalet sıfatına aykırı bulmaktadır.

es-Sâbunî'ye göre, Yüce Allah, mümin bayan ve mümin erkeklere cennet sözü vermiştir.⁷² Cennet ehli olan bir kişinin cehennemde ebedi kalması asla düşünülemez. Cehennemde ebedi kalmayı hak eden bir kişinin de cennete girmesi düşünülemez. Çünkü kâfirlerin cehennemde ebedi kalması yönünde Yüce Allah'ın vaadi vardır. Cehen-

⁶⁷ İbnü'l-Hümâm, 114-115; İbn Ebû Şerîf Kemaleddin, 176, 178-179.

⁶⁸ İbnü'l-Hümâm, 115; İbn Ebû Şerîf Kemaleddin, 180.

⁶⁹ Nureddin es-Sâbunî, *Mâturidiyye Akaidi*, 178, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1991; Nureddin es-Sâbunî, *Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye*, 159.

⁷⁰ Nureddin es-Sâbunî, *Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye*, 106.

⁷¹ Nureddin es-Sâbunî, *Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye*, 147.

⁷² Tevbe, 9/72.

nemde ebedi kalmak cezaların en büyüğüdür. Kâfirlik en büyük cinayettir.⁷³ Küfür ve şirkin affı naklen mümkün olmadığı gibi⁷⁴ aklen de mümkün değildir.⁷⁵

5.2. Ebediyeti Reddedenler

Cebriyye'nin kurucusu Cehm b. Safvân'a (ö.128/745) göre, cennet ve cehennem ve içindekilerin fani olduğunu, ebedi olmadığını, savunur. O cennet ehlinin cennette, cehennem ehlinin de cehennemde ebedi kalmasını caiz görmez.⁷⁶ O, Yüce Allah'ın varlığının dışında diğer hiçbir varlığa ebediyet sıfatı yüklenemeyeceğini söyler.⁷⁷ Buna aşağıdaki ayetle delil getirir:

Allah'ın ebedi Zat'ından başka her şey, herkes, yok olmaya mahkûmdur.⁷⁸

Cehm b. Safvân, cennetliklerin cennet nimetlerini, cehennemliklerin cehennem acılarını tatmalarından sonra cennet ve cehennem varlığının son bulacağını ifade eder⁷⁹ Onu bu düşünceye sürükleyen ana felsefe, sonradan olan varlıkların geçmişini incelediğimizde onların yok oldukları bir tarihe rastlanır. Sonradan olan varlıkların mazi cihetinde başlangıcının bulunduğu bir zaruret olduğu gibi, gelecek cihetinde de sonunun bulunması zorunludur. Bu zorunluluğun gerçekleşmemesi akla aykırıdır. Diğer bir ifadeyle mazi cihetinde başlangıcı olmayan bir muhdes varlığın olması aklen imkânsız olduğu gibi, gelecek cihetinde de böyle bir muhdes varlığın ebediyen devam etmesi aklen imkânsızdır.⁸⁰ Ehl-i sünnetten hiçbiri Cehm'in iddialarını doğru bulmamaktadır.⁸¹

Cehmiye Mezhebi, Kur'an'da geçen cennet ve cehennem ebedi olduğuna dair ifadelerin mecazi anlamda çokluğu, uzun süreyi vurgulamak için kullanıldığını iddia eder.⁸²

Cehmiye'ye göre, cennet ve cehennem ebedi olması Yüce Allah'ın iradesiyle ilgili bir durumdur. O istediği zaman cennet ve cehennem ebediyetine son verebilir. Cehmiye'nin Allah Teâlâ'nın iradesine sınır koymaktan kaçındığını aşağıdaki örneklerde daha net olarak görebilmekteyiz:

⁷³Nureddin es-Sâbunî, **Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye**, 142.

⁷⁴Nisa, 4/48;Maide, 5/72.

⁷⁵Nureddin es-Sâbunî, **Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye**, 145.

⁷⁶İbn Hazm, IV, 145; Ebü'l-Hasan Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, I, 229.

⁷⁷İbn Hazm, IV, 145-146.

⁷⁸Kasas, 28/88.

⁷⁹Şehristânî, I, 74.

⁸⁰İbn-i Kayyim el-Cevziyye, **Hadi'l-Ervah İla Biladil-Efrah**, I, 724.

⁸¹İbn-i Kayyim el-Cevziyye, **Hadi'l-Ervah İla Biladil-Efrah**, I, 723.

⁸²Şehristânî, **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, Beyrut 1992, I, 74.

Cehmiye'ye göre, Yüce Allah'ın herkesi ayırım yapmadan affetmesi caiz olduğu gibi yine herkese ayırım yapmadan ceza vermesi de caizdir. Yine Allah'ın adalete uymadan şerli kişiyi affetmesi, hayır işleyen kişiyi de cezalandırması caizdir.⁸³

Cehm b. Safvan'a göre, Allah dilerse kendisine itaat eden kişilere sonsuza dek ceza verebilir, yine dilerse kâfirleri de cennetine gönderebilir. Bu konuda karar verme yetkisi tamamen Allah'a aittir. Mürcie Mezhebinden Gaylan ve İbn Şimr de Cehmiye'nin görüşüne benzer görüşler ileri sürerek şöyle demektedir:

Allah dilerse ebedi olarak asilere azap eder, dilerse onların hepsini affeder ve cennetine kor.⁸⁴

Mutezile Kelâm bilginlerinden Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz da (ö. 255/869) cehennemliklerin azabının ebedi olmadığını iddia eder. O, bu iddiasını da cehennem ehlinin bir süre sonra cehennem tabiatına dönüşebileceği tezine bağlar.⁸⁵ Mutezile Mezhebinden Ebu Huzeyl el-Allaf ise (ö.235/849) cennet cehennem ve içindekiler de devamlıdır fakat bu devamlılık hali eskisinden farklıdır. Cennet ve cehennem ehlinin bir süre sonra hareketliliği sona erer cansız varlıklar gibi hareketsiz kalırlar. Onlar hareketlerini kaybetmelerine rağmen yine de canlıdırlar, cehennemlikler azabı, cennetlikler lezzeti tatmaya devam ederler.⁸⁶

Kısaca ifade edecek olursak, cennet ve cehennem ebediyetini kabul edenler olduğu gibi, reddedenler de vardır. Ehl-i sünnet çizgisindeki kelâm bilginleri, cennet ve cehennem ebedi olduğunu kabul etmektedir. Bu yönüyle aralarında bir ayırım gözükmemektedir. Cehennemde ebedi kalacaklarla, cennette ebedi kalacak kişilerin yerlerini değiştirmeye Allah güç yetirebilir mi? Bu soruya cevap bağlamında, Yüce Allah'ın hikmete aykırı işler yapıp yapmayacağı noktasında, Ehl-i sünnet ikiye ayrılmıştır. Ehl-i sünnet'in Eş'arî kanadı, eğer Allah isterse adalete aykırı işler de yapabilir, onun iradesine sınır koyamayız lakin Allah bunu yapmaz tezini savunurlar. Ehl-i sünnet'in Mâtürîdî kanadında yer alanların çoğunluğu ise, Allah'ın yalana, sefehe, adaletsiz işlere yönelmesini muhal olarak görürler.

⁸³ Nasır b. Abdulkerim el-Akıl, **el-Cehmiye ve'l-Mutezile**, 1.baskı, Riyad 2000, , 90.

⁸⁴ Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed, Sadru'l-İslâm, **Ehl-i Sünnet Akaidi (Usûl ed-Din)**, tr Şerafeddin Gölcük, İst.anbul,1988, 188-189; Ebü'l-Hasan Eş'arî, **Makalatu'l-İslamiyyin**, I, 230.

⁸⁵ Kâdî Abdülcebâr, **el-Münye ve'l-Emel**, Thk. Muhammed Ali, Kahire 1968, 174.

⁸⁶ İbn Hazm, IV, 145

Yüce Allah'ın sefehe yönelmesi noktasında Mu'tezile de ikiye bölünmüş durumdadır. Onlardan çoğunluğu Eş'arîler gibi Allah'ın sefehe yönelme gücü vardır fakat o bu gücü kullanmaz kanaatini taşımaktadırlar. Onlardan bazı kişiler de Allah'ın sefehe yönelme gücünün olmadığı kanaatindedirler.

Cennet ve cehennemin ebediyetini reddedenler arasında Cehmiye mezhebinin başı çektiğini görüyoruz. Az da olsa mutezile mezhebinden bazı kişiler, bu görüşe yakın görüşler ortaya koymaktadır.

6. İbnü'l-Hümâm' a Göre Cennet ve Cehennemin Şu Anda Yaratılmış Olup Olmadığı Problemi

İbnü'l-Hümâm cennet ve cehennemin şu anda yaratıldığı görüşünü savunmakta⁸⁷ ve buna karşı çıkan Mutezile'ye eleştiriler yönetmekte ve şöyle demektedir:

Mu'tezile'den bazı kişiler cennet ve cehennemin ancak kıyamet günü yaratılacağı görüşündedirler.⁸⁸ Yine aynı kişiler Allah'ın cennet ve cehennemi kıyamet gününden önce yaratması boş iştir. Çünkü cennet ve cehennem şu anda yaratılmış olsa bile "Allah'ın Yüce zatından başka her şey yok olacaktır"⁸⁹ ayeti gereğince cennet ve cehennemin yok olması gerekirdi⁹⁰ iddiasında bulunmaktadırlar.

İbnü'l-Hümâm'a göre, böyle bir iddia batıldır çünkü cehennemden sakının o, kâfirler için hazırlanmıştır.⁹¹ Cennet'e koşun o, takva sâhipleri için hazırlanmıştır,⁹² ayetleri gibi şu anda cennet ve cehennemin varlığını belgeleyen ayetler vardır. Cennet ve cehennemin şu anda varlığını açıkça kanıtlayan ayetlerden Hz. Âdem ile Hz. Havva Kıssası da vardır.⁹³ Bu kıssada Yüce Allah şöyle buyuruyor:

Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin. Fakat şu ağaca yaklaşmayın. Yoksa zalimlerden olursunuz."⁹⁴ "Bunun üzerine ikisi de o ağacın meyvesinden yedi, edep yerleri görünürdü, üstlerini cennet yapraklarıyla örtünmeye koyuldular."⁹⁵ Bu ayetler şu anda cennetin yaratıldığını göstermektedir.

⁸⁷ İbnü'l-Hümâm, 152.

⁸⁸ İbnü'l-Hümâm, 153.

⁸⁹ Kasas, 28/88.

⁹⁰ İbnü'l-Hümâm, 153.

⁹¹ Bakara, 2/24; ayrıca bkz. Fetih, 48/13.

⁹² Al-i İmran, 3/133.

⁹³ İbnü'l-Hümâm, 153.

⁹⁴ Araf, 7/19.

⁹⁵ Tâ-Hâ, 20/121.

Cennet ve cehennem yaratılmadı diyenler Hz. Âdem'in şeytana kandiği yerin dünyada bulunan bir bahçe olduğunu söylediler. Mu'tezile Mezhebinden bazı bilginlerin bu tür görüşler ortaya atması gerçeği yansıtmamaktadır.⁹⁶ Çünkü ayette geçen الْجَنَّةِ kelimesinin başındaki (elif-lâm) özel bir cennetin varlığına işaret eder. Sahabe, ayet ve hadislerde anlatılmak istenen cennetin, vaat edilen cennet olduğunda icmâ ve ittifak etmişlerdir. Böyle bir icmâ ve ittifakın bulunduğunu bilmenin yolu da ilgili ayetlerin⁹⁷ tefsirini ve rivayet edilen hadisleri incelemektir. İbnü'l-Hümâm, yukarıdaki görüşlerini "cennetten hepiniz inin dedik"⁹⁸ ayetiyle de desteklemeye çalışır ve ilgili ayeti **hepiniz cennetten dünyaya inin!** Şeklinde anlar. Ayette dünya kelimesi geçmemesine rağmen o ayetin anlamına dünya kelimesini de ekler. O yorumuna şöyle devam eder:

Yüce Allah dünyaya inmeyi emretmektedir. Eğer cennet dünyada olsaydı, Yüce Allah dünyadaki cennetimden çıkınız derdi. Yine Yüce Allah şöyle buyuruyor:

(Allah İblis'e):"Yerilmiş ve kovulmuş bir halde çık oradan defol."⁹⁹ "Cennet'ten defol" anlamı içinde "cennetten yeryüzüne in" anlamı da vardır.

Mu'tezile Mezhebi'nin cennetin şu anda yaratılmasında faydanın olmadığını iddia etmeleri, Ehl-i sünnet âlimleri tarafından reddedilmiştir. Cennet ve cehennemin şu anda yaratılmasının faydasız olduğu yönündeki iddia Yüce Allah'ın hikmetinin varlığını ortadan kaldırmaz. Yüce Allah yaptığından sorumlu tutulamaz.¹⁰⁰

Kısaca İbnü'l-Hümâm, cennet ve cehennemin şu anda yaratıldığını savunur bu görüşünü ayetlerle destekleyerek Mutezilenin görüşlerini eleştirir.

7. İbnü'l-Hümâm'a Göre Cennet Ve Cehennemin Ebediyeti Problemi

İbnü'l-Hümâm, cennet ve cehennemin ebedi olduğu fikrini savunur ve kimlerin cennette kimlerin de cehennemde ebedi kalabileceği konusunu işler, bu arada kâfirlerin de cennette yerinin olup olamayacağı problemini Yüce Allah'ın iradesi bağlamında ele alır. Şimdi yazarımızın konu ile ilgili görüşlerini inceleyelim. İbnü'l-Hümâm, Mâtürîdî mezhebine mensup olmasına rağmen, Eş'arîler'in aşağıdaki görüşünü kabul etmektedir:

⁹⁶ İbnü'l-Hümâm, 154-155; Mutezile ve Kaderiye cennet ve cehennemin şu anda yaratılmadığını kıyamette yaratılacağını savunur. İbn Ebü'l-İz ed-Dımaşkı, **Şerhu'l-Akaideti't-Tahâviyye**, (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1408/1988. II, 614-615.

⁹⁷ Cennet Allah'a ve peygamberlerine inananlar için hazırlanmıştır, genişliği yerle göğün genişliği kadardır. Bkz. Hadîd, 57/21.

⁹⁸ Bakara, 2/38.

⁹⁹ Araf, 7/18.

¹⁰⁰ İbnü'l-Hümâm, 154-155.

Kâfirlerin cennette, Müslümanların da cehennemde ebedi kalacaklarını nakli delillere dayanarak söylememiz mümkün gözükmemekle birlikte, eğer Yüce Allah isterse kâfirleri cennete, müminleri cehenneme alabilir, aklen Allah bunları yapamaz diyemeyiz.¹⁰¹

İbnü'l-Hümâm, "ben Eş'arîlerin yukarıdaki görüşüne katılıyorum, akla göre Allah isterse kâfirleri affederek cennetinde ebedi olarak bırakabilir. Akla göre böyle bir af mümkündür," der.¹⁰² Hanefîler, kâfirlerin affedilmesinin Yüce Allah'ın hikmet ve adaleatine ters düşeceğini söylerler. İbnü'l-Hümâm, Hanefîlerin bu görüşünü hatalı bulur.¹⁰³

Kısaca, İbnü'l-Hümâm kâfirlerin cennete alınmasını Yüce Allah'ın iradesiyle ilişkilendirerek aklen mümkün olduğunu söylemekte bu yönüyle Hanefîlerin görüşünden uzaklaşarak Cehmiye fırkasının görüş alanına daha da yaklaşmaktadır. Çünkü Cehmiye fırkasına göre, Allah isterse kâfiri cennete, mümini de cehenneme alabilir.¹⁰⁴

İbnü'l-Hümâm, Cehmiye fırkası ve bu ikisi gibi düşünen Eş'arîler aslında büyük bir yanılğı içerisinde dirler. Çünkü küfür ebedi olarak cehenneme girme sebebidir. İbnü'l-Hümâm ve Cehmiye fırkası gibi düşünenlerin sağlam bir dayanağı yoktur. Çünkü Allah, kâfire ebedi olarak azap edeceğini vaad etmiştir. Allah'ın vaadinden cayması muhaldir. Kâfirlerin ceza görmesi ilahi adaletin gereğidir.¹⁰⁵ Yüce Allah'ın vaadinin değişmeyeceğini ve kullarına karşı en küçük bir haksızlık yapmayacağını bildiren ayetler¹⁰⁶ Allah Teâlâ'nın vaadinden dönmeyeceğine işaret etmektedir.

Allah isterse adaletsizliğe, yalana güç yetirebilir şeklindeki bir yoruma girmekle aslında onu yüceltiyorum derken, çirkin vasıflarla nitelendirme yoluna gidilmekte ve Allah'a muhal olanı yapabilir vasfı yüklenmektedir. Allah adaletsizlik, yalan gibi alçaltıcı vasıflarla nitelenemez. Çünkü bu tür vasıflar Yüce Allah'ın hikmetine de aykırı düşer.

Mâtürîdî kelâmcısı olmasına rağmen bazı noktalarda onlardan ayrılarak Eş'arîler'in görüşüne destek veren İbnü'l-Hümâm, Mâtürîdî kelâmcısı Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin "kâfirlerin affının Yüce Allah'ın hikmet ve adaleatine uygun düşmeyeceği" fikrinde olmasını doğru bulmaz ve ona şöyle cevap verir:

¹⁰¹ İbnü'l-Hümâm, 114-115.

¹⁰² İbnü'l-Hümâm, 114-115.

¹⁰³ İbnü'l-Hümâm, 115.

¹⁰⁴ Pezdevî, 188-189.

¹⁰⁵ Pezdevî, 203.

¹⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/9, 182; Nisâ, 4/40; Yûnus, 10/44; Kehf, 18/49; Hac, 22/10.

Siz adaletle adaletsizliğin yan yana gelmesini Allah'ın hikmetine aykırı buluyorsunuz. Diğer bir ifadeyle bu iki zıt kavramın hikmet çatısı altında toplanmayacağını ifade ediyorsunuz. Takıntınız hikmet kavramını iki zıt kavramla ilişkilendirme noktasındadır. Hâlbuki bu iki kavramı hikmetle ilişkilendirmeden de probleme çözüm getirebiliriz. Meselâ; Düşmanlarına karşı zafer kazanan bir padişah, öfkesini yenmek için onları öldürebilir veya öfkesinin etkisinde kalmadığını göstermek için onları affedebilir. Allah da isterse kâfiri cezalandırır, isterse af da edebilir. Allah'ın öfkesinin etkisinde kalarak kin tutması uygun düşmez o halde onun kâfiri affetme ihtimalini akıl dışı tutamayız.¹⁰⁷

İbnü'l-Hümâm'ın yukarıda Mâtürîdî anlayışına ters düşecek şekilde geliştirdiği yorumunu doğrulamamız, Yüce Allah'ın güvenilirliğini ve adillliğini görmezlikten gelme ve hiçe sayma anlamı taşıyacağından isabetli gözükmemektedir. Çünkü Yüce Allah Kur'an'da asla zulüm yapmayacağını, haksızlık yapmayacağını¹⁰⁸ bildirmektedir.

İbnü'l-Hümâm'ın yaklaşım tarzına göre Yüce Allah, karşılıksız ceza ve ödül verebilir, Mutezilenin iddia ettiği gibi vermemek zorundadır diyemeyiz. Çünkü mülk onundur, o mülkünü dilediği gibi kullanma yetkisine sahiptir. Bunu bir örnekle açıklayalım: Sahibi olduğumuz bir hayvanı yemek için kesmek zulüm olmadığı gibi, Yüce Allah'ın mülkünün dışına çıkamayan varlıklara acı çektirmesini zulüm olarak değerlendiremeyiz.¹⁰⁹ İbnü'l-Hümâm, aynı konuyu benzer bir örnekle şöyle açıklamaya çalışır:

"Boynuzlu koyun boynuzsuz koyundan hakkını alacaktır"¹¹⁰ hadisine göre Allah'ın haksızlık yapana ceza vereceğini aklımız kabul etse bile, böyle bir cezayı uygulamak Allah'a vaciptir diyemeyiz.¹¹¹ İbnü'l-Hümâm, bu konuda Gazzâlî'nin etkisi altında kalmıştır. Çünkü Gazzâlî'ye göre kulların itaati karşısında Allah'ın sevap yazması aklen mümkün olmakla birlikte, o böyle bir sevabı yazmak zorunda değildir. Allah itaatkâr kula dilerse sevap yazar dilerse azap eder. Allah'ın bütün kâfirleri affetmesi veya bütün müminleri cezalandırması aklen imkânsız olmadığı gibi, onun böyle yapması sıfatlarından birine de aykırı değildir. Allah'a sevap yazmak vaciptir diyemeyiz.¹¹²

¹⁰⁷ İbnü'l-Hümâm, 115; İbn Ebû Şerîf Kemaleddin, 178-179.

¹⁰⁸ Şüphesiz Allah, kimseye zerre kadar haksızlık yapmaz; eğer hayırlı bir iş varsa onu kat kat artırır ve rahmetinden büyük bir ödül bahşeder. Nisa, 4/40; Allah, kullarına en ufak bir haksızlık yapmaz!" Âl-i İmrân, 3/182. Ayrıca bkz. Yûnus, 10/44; Hac, 22/10.

¹⁰⁹ İbnü'l-Hümâm, 110-111.

¹¹⁰ Müslim, Birr 6, (2582); Tirmizî, Kıyamet 2, (2420).

¹¹¹ İbnü'l-Hümâm, 111.

¹¹² Gazzâlî, *el-İktisad Fi'l- İtikad* (Hazırlayanlar İbrahim Agah Çubukçu, Hüseyin Atay), Ankara 1962, 185.

İbnü'l-Hümâm'a göre, Allah istediğini emreder yaptıklarından da sorguya çekelemez.¹¹³

Kısaca değerlendirecek olursak, İbnü'l-Hümâm'ın ve onun gibi düşünenlerin görüşlerinin arka planında, Yüce Allah'ın irade ve gücüne sınır getirme korkusu yatmaktadır. Fakat onların gözden kaçırdıkları bir nokta, Yüce Allah'ın irade ve gücünü adaletsizlik, yalan gibi nefret uyandıran alanlara kaydırmalarıdır. Yüce Allah bir taraftan peygamberler gönderip ahlakı öğretirken, diğer taraftan kendisinin ahlak dışı eylemleri dilemesi ve yapabilmesi ne derecede doğru olabilir. Böyle bir Allah tiplmesi, yaratıcının ahlakiliğini tehlikeye sokar. Bu yüzden İbnü'l-Hümâm'ın bazı Mâtürîdî kelâmcılarına eleştiri açması sağlam dayanaktan yoksundur.

İbnü'l-Hümâm'a göre, Yüce Allah'ın iradesi devreye girdiğinde bir kâfirin affedilerek cennette ebedi kalması da aklen mümkündür.

Eş'arîler ve Mâtürîdî kelâmcısı İbnü'l-Hümâm, "kâfirlerin cennette, Müslümanların da cehennemde ebedi kalacaklarını nakli delillere dayanarak söylememiz mümkün değildir demektedirler fakat eğer Yüce Allah isterse bu iki ihtimali gerçekleştirebilir, aklen Allah bunları yapamaz diyemeyiz,"¹¹⁴ görüşündedirler. Onların bu tür yorumları aslında Allah'a güven meselesini sarsan bir yaklaşımdır. Hâlbuki Allah'la insan arasında karşılıklı güven esastır. Allah'ın verdiği söze güven duymayacaksak, kimin sözüne güven duyacağız. Yüce Allah'ın şu sözleri güven vadetmektedir:

Allah, yarattıklarının haksızlığa uğramasını dilemez.¹¹⁵ Unutmayın Allah, kulları için hiçbir haksızlık istemez.¹¹⁶ Yüce Allah olacağını bildiği şeyin aksini dilemez, dilerse cahilce ve anlamsızca iş yapmış olur.¹¹⁷ Allah isterse Firavun'u cennetine koyarken, peygamberine ceza verebilir dememiz ne derecede Allah'a güveni sarsıyorsa, Eş'arî kelâmcıları ile İbnü'l-Hümâm'ın benzer görüşleri savunmaları o derecede Allah'a güveni sarsan yaklaşımlardır.

SONUÇ

İbnü'l-Hümâm, cennet ve cehennem hakkında Kur'ân ayetlerine dayanarak birtakım hükümler çıkartmaktadır. O, diğer Ehl-i sünnet bilginleri gibi cennet ve cehenne-

¹¹³ İbnü'l-Hümâm, 3.

¹¹⁴ İbnü'l-Hümâm, 114-115.

¹¹⁵ Al-i İmran, 3/108.

¹¹⁶ Mü'min, 40/31.

¹¹⁷ Mâtürîdî, Ebû Mansûr, *Kitabu't-Tevhid*, 303, 306, 292, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979.

min şu anda yaratıldığına inanmakta, yaratılmadı diyen Mu'tezile'ye karşı Hz. Âdem kıssasından örnekler vererek onları yalanlamaktadır.

İbnü'l-Hümâm, cennet ve cehennemin ebediliğini anlatan naklî delilleri doğrulamaktadır. Bu yönüyle diğer Ehl-i sünnet bilginleriyle aynı görüşü paylaşmaktadır. Mâtürîdî, Yüce Allah'ın iradesini adaletsizliğe ve hikmete aykırı yönlerde kullanmıyacağı, onun böyle yapmasının da iradesine eksiklik getirmeyeceği kanaatindedir. Eş'arî, Mâtürîdî'nin bu görüşüne katılmaz. İbnü'l-Hümâm aslında Mâtürîdî kelâmcısı olmasına rağmen o da Eş'arî gibi düşünür ve şöyle der:

Allah kendi mülkünü dilediği gibi kullanma yetkisine sahiptir. Onun bu yetkisini zulüm kategorisine alamayız. Kâfir de Müslüman da Allah'ın mülkü kapsamındadır. Allah isterse Müslüman'ı cehenneme, kâfiri de cennete alabilir. Bunu zulüm sayamayız.

Kısaca mülk Allah'ındır, o mülkünde dilediği tasarrufta bulunabilir, fiillerinden dolayı da sorguya çekilemez.

İbnü'l-Hümâm, kâfirlerin cennete, Müslümanların cehenneme alınabilmesini Allah'ın iradesine bağlasa bile böyle bir yaklaşım hem Kur'an'a muhalif hem de Allah'a güveni sarsan yaklaşımlardır.

Kısaca ifade edecek olursak, cennet ve cehennemin şu anda yaratılmışlığı ve ebediyeti konusunda İbnü'l-Hümâm'la diğer Ehl-i sünnet bilginleri arasında görüş ayrılığı yoktur. Hepsi de cennet ve cehennemin yaratılmışlığına ve ebediyetine hükmetmektedirler. Yüce Allah'ın iradesini hikmete aykırı işlerde kullanıp kullanmaması noktasına gelince, İbnü'l-Hümâm, Eş'arîler gibi düşünür.

Sonuç olarak, cennet ve cehennem yaratılmıştır, ebedidir, Ehl-i sünnet bu tezi savunur ve karşı çıkanları da eleştirir. Eş'arîler, Mutezilenin çoğunluğu ve İbnü'l-Hümâm Allah'ın hikmete aykırı işler yapma yetkisinin olduğunu fakat bu yetkiyi kullanmayacağını savunurlar. Lakin onların gözlerinden kaçan en önemli nokta, Yüce Allah'ın iradesinin sınırsızlığını koruyayım derken, onun güvenirliliğine gölge düşürmeleridir. Bu yüzden olmalıdır ki Mâtürîdî, Yüce Allah iradesini hikmete aykırı işlerde kullanmaz diyerek adil ve güven vadeden bir Allah motifi çizmiştir.

Eş'arî'ye ve onun gibi düşünenlere göre, mülk Allah'ındır. O, mülkünde dilediği icraatı yapma yetkisine sahiptir. O, adaletsiz iş yapma gücüne de sahiptir, fakat bu gücünü adaletsiz işler yapmada kullanmaz, eğer kullanırsa zulüm sayılmaz. Eş'arîlerin, Allah mülkünde adaletsiz işler yaparsa zulüm sayılmaz şeklindeki ifadesi tehlikeli bir

hüküm gibi gözükmetedir. Çünkü bu hükmü meşrulaştırdığımız zaman, despot kralların adaletsiz işlerinin de meşrulaştırılmasına kapı açmış oluruz. Zira onlar da mülk benimdir, astığımı asarım, kestiğimi keserim, yine de adaletsiz iş yapmış olmam şeklindeki bir icraata yönelebilir. Bu yönüyle Eş'arî ve onun gibi düşünenler isabetli gözükmemekte fakat Mâtürîdî ve onun gibi düşünenler Allah'a güveni ve adil yargıyı korudukları için isabetli gözükmetedirler.

Kaynakça

- Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ, **Kitâbu'l-Kalâid fî Tashîhi'l-Akâid**, thk. Alber Nasri Nâder, nşr. Dâru'l-Meşrik, Beyrut 1986.
- Arslan, Hulusi, **Kelâmî Açından Şia-Mutezile İlişkisi** (Şerif Murtazâ örneği), Malatya 2007.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (ö.429/1037), **el-Fark Beyne'l-Fırak**, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut ts.
- Bağdatlı İsmâil Paşa, **Hediyyetü'l-Ârifin**, İstanbul 1955.
- Bozan, Metin, "Yezidilik", **İslâm Mezhepleri Tarihi**, Grafiker yayınları, 2.baskı, Ankara 2012.
- Brockelman, **GAL**, Leiden 1949, C.II; **Supp.** Leiden 1938.
- Bursalı Mehmet Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, İstanbul ts, C.I.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf, Ali b. Muhammed (ö.816/1413), **Şerhu'l-Mevâkif ve maahu Haşiyete's-Siyalkuti ve'l-Halebi ala şerhi'l-mevakif**, thk. Mahmud Ömer Dimyati, Beyrut 1998, c.VIII.
- Ebü Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), **Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber**, Şerh: Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud el-Hanefî es-Semerikandi, Katar ts.
- Ebü Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh (ö. 150/767), **Vasiyyetü'l-İmam Ebi Hanife**, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, Kalem yayıncılık, İstanbul 1981.
- Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd en-Nesefî (ö. 710/1310), **el-İtimad fi'l-İtikad**, thk. Abdullah Muhammed Abdullah İsmail, Kahire 2011.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan Alî b. İsmâil b. Ebî Bişr İshâk b. Sâlim el-Basrî (ö. 324/935-3), **Makalatu'l-İslamiyyin**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1990, C.I.
- İbn Ebû Şerîf Kemaleddin, Ebü'l-Meali Kemalüddin Muhammed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Makdisi (ö. 906/1500), **Kitabu'l-Müsâmere fi Şerhi'l Müsâyere** (Kasım b. Kutluboga'nın haşiyesi bir arada), İstanbul 1979.
- İbn Ebü'l-İz ed-Dımaşkı, **Şerhu'l-Akıdeti't-Tahâviyye**, nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî - Şuayb el-Arnâvût, Beyrut 1408/1988, C.II.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsi (ö.456/1063), **el-Faslfî'l-Milel ve'l-ehvâ ve'n-Nihal**, Beyrut ts, C. IV.
- İbn Kayyım, Ebû Abdullah Şemsuddin el- Cevziyye (ö.751/1350), **Hadil-Ervah İla Biladil-Efrah**, Tahkik Zaid b. Ahmed Nüşeyri, C.I, Daru Alemi'l-Fevaid, Mekke ts, C.I.
- İbnü'l-Hümâm Kemaleddin Muhammed b. Abdilvahîd (ö. 861/1457), **el-Müsâyere fi İlmi'l-Kelâm**, 1.baskı, el-Mektebetü'l-Mahmudiyye et-Ticariyye, Mısır 1929.
- İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felah Abdülhayy Ahmed b. Muhammed el- Hanbelî, **Şezerâtü'z-Zeheb fi Ahbâri men Zeheb**, Beyrut ts, C.VII.
- Îcî, Adudüddin, Ebü'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Îcî(ö. 756/1355), **el-Mevakif fi İlmi'l-Kelâm**, Alemü'l-Kütüb, Beyrut ts.

- Kâdî 'Abdulcebbar, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî (ö. 415/1025), **Şerhu'l-Usûli'l-Hamse**, thk. Abdulkerim Osman, nşr. Mektebetü'l-Vehbe, Kâhire 1988; **el-Muğnî**, VI/I, 127, thk. Ahmed Fuâd el-Ehvânî, Kâhire 1962; **el-Muhît bi't-Teklif**, thk. Ömer es-Seyyid Azmi, Kâhire 1965; **el-Münye ve'l-Emel**, Thk. Muhammed Ali, Kahire 1968.
- Kehhâle, Ömer Rıza (ö.1987), **Mu'cemü'l-Mü'ellifin**, Şam 1380/1961, C.X.
- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdullhay (ö. 1304/1886), **Kitâbu'l-Fevaidi'l-Behiye fi Terâcimi Hanefiyye**, Kâhire 1324.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî (ö. 333/944), **Te'vîlâtü Ehlî's-Sünne**, thk. Fatma Yusuf el-Haymi, Menşuratü Mervan Rıdvan Daûbûl, 1.baskı, Beyrut 2004, C. I-V.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerkindî (ö. 333/944), **Kitabu't-Tevhid**, thk. Fetullah Huleyf, İstanbul 1979.
- Muhammed Ali Ebu'l-Abbas, **Nisaü Ehlî'l-Cennet**, Kahire ts.
- Nasır b. Abdulkerim el-Akıl, **el-Cehmiye ve'l-Mutezile**, 1.baskı, Riyad 2000.
- Özel, Ahmet, **Hanefî Fıkıh Âlimleri**, Ankara 1990.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Sadrî'l-İslâm Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-Pezdevî (ö. 493/1100), **Ehl-i Sünnet Akaidi (Usûl ed-Din)**, trc. Şerafeddin Gölcük, İstanbul 1988.
- Sâbunî, Nureddin, Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (ö. 580/1184), **Mâturidiyye Akaidi**, çev. Bekir Topaloğlu, Ankara 1991.
- Sâbunî, Nureddin, Ahmed b. Mahmûd b. Ebî Bekr es-Sâbûnî el-Buhârî (ö. 580/1184), **Kitabu'l-Bidaye mine'l-Kifaye**, thk. Fethullah Huleyf, Mısır 1969.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed (ö. 902/1497), **ed-Dav'ü'l-Lâmî**, Beyrut ts, C.VIII.
- Serkis, Yusuf İlyas, **Mu'cemü'l Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Muarraba**, Mısır 1928, C.I.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî (ö. 911/1505), **Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât**, Birinci baskı, Mısır 1922.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm (ö. 548/1153), **el-Milel ve'n-Nihal**, thk. Ahmed Fehmi Muhammed, 2. Baskı, Beyrut 1992, C.I.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed (1250/1834), **el-Bedrû't-Tâlî**, Kâhire 1348, C.II.
- Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa (ö. 968/1561), **Mevzuatu'l-Ulûm**, çev. Kemaleddin Mehmed Efendi, İstanbul 1313, C.I.
- Topaloğlu, Bekir, **Kelâm İlmi**, İstanbul 1988.
- Uzunçarşılı, Nafiz Rıdvan, İ. Hakkı, **Sivas Şehri**, İstanbul 1928.
- Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu, Anadolu Seferleri ve Sonuçları**, Ankara 1989.
- Yazıcıoğlu, Mehmet Sait, **Mâtürîdî Ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, İstanbul 1992.